

بسم الله الرحمن الرحيم

www.ketab.ir

☐ روش تحقیق موضوعی
در قرآن کریم

موضوع:
علوم قرآن: ۱۸۲ (قرآن: ۳۱۸)

گروه مخاطب:
- تخصصی (طلاب و دانشجویان)
- عمومی

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۱۸۸
مسلسل انتشار (چاپ اول و از چاپ): ۵۴۹۱

لسانی، محمدعلی، ۱۳۳۳ -

روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم / محمدعلی لسانی فشارکی و حسین مرادی زنجانى. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۱.

[۲۵۲] ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۱۸۸) (قرآن: ۳۱۸، علوم قرآن: ۱۸۲)

ISBN 978-964-09-1292-8

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

نویسنده اول کتاب در چاپ‌های قبلی حسین مرادی زنجانى است.

ص. ج. به انگلیسی: Dr. Mohammadali Lesani Fesharaki & Dr. Hossain Moradi Zanjani.

Thematic research method in The Holy Quran

کتاب‌نامه: ص. [۲۴۱] - ۲۴۸: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. قرآن - تحقیق - روش‌شناسی. الف. مرادی زنجانى، حسین، ۱۳۵۱ - ب. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه

قم. مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۱۵

BP ۶۵ / ۴ / ۷۵ ر ۹

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۳۰۰۵۰۲۳

۱۳۹۱

روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم

دکتر محمدعلی لسانی فشارکی

و دکتر حسن مرادی زنجان

بوستان کتاب
۱۳۹۱

روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم

- نویسنده: دکتر محمدعلی لسانی فشارکی و دکتر حسین مرادی زنجانی
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۱ • شمارگان: ۲۰۰۰ • بها: ۶۵۰۰ تومان

تمامی حقوق © محفوظ است

Printed in the Islamic Republic of Iran

- ♦ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفائییه)، ص ۱۹۱، تلفن: ۳۷۱۸۵۰۹۱ - ۷-۷۷۴۲۱۵۵ شماره: ۷۷۴۲۱۵۲ تلفن پخش: ۷۷۴۲۲۲۶
- ♦ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲ عنوان کتاب یا همکاری ۱۷۰ ناشر)
- ♦ فروش عمده و مرکز اطلاع رسانی: قم، چهارراه شهدا، تلفن وروزی: دفتر تبلیغات اسلامی، تلفن: ۷۷۴۳۱۷۹
- ♦ فروشگاه شماره ۲: تهران، میدان فلسطین، خ طوس، کوچه تبریز، رک ۳۰، تلفن: ۸۹۵۵۹۲۲ - ۸۹۵۹۹۲۰۸۹
- ♦ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع پاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی، شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۲۲۳۳۶۷۲
- ♦ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۲۲۲۰۳۷۰
- ♦ فروشگاه شماره ۵: اصفهان، میدان انقلاب، جنب سینما ساحل، تلفن: ۲۲۲۱۷۱۲
- ♦ پخش پکتا (پخش کتب اسلامی و انسانی)، تهران، خ حافظ، نرسیده به چهار راه کالج، جنب کوچه استاد، تلفن: ۸۸۹۴۰۳۰۳

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS) یا ارسال شماره همراه خود به ۰۹۱۵۰۰۰۰۰۰۰ و یا از طریق درخواست چاپ

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: <http://www.bustaneketab.com>

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته اند:

• اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب: جواد آهنگر • سرویس استار: ابوالفضل طریقه دار • ویراستار: رامین باباگل زاده • چکیده عربی: ولی قریانی • چکیده انگلیسی: یحیی داوری • فیبا: مصطفی محفوظی • مسئول واحد حروفنگاری: احمد مؤتمن • اصلاحات حروفنگاری: مهدیه قرباندوست • صفحه آرای: رضا احمدی و احمد مؤتمن • کارشناس و کنترل نمونه خوانی: محمدجواد مصطفوی • نمونه خوانی: محمد وکیل • کنترل فنی صفحه آرای: سیدرضا موسوی منش • کارشناس طراحی و گرافیک: مسعود نجاشی • طراح جلد: محمود هدایی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی • اداره آماده سازی: حمید رضا تیموری • اداره چاپخانه: مجید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی.

رئیس مؤسسه
اسماعیل اسماعیلی

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۲۱	فصل اول: مراحل مقدماتی
۲۱	۱. انتخاب عنوان و کلید واژه‌های آن
۲۲	○ آشنایی با موضوع تحقیق و جایابی آن در بیان قرآن
۲۶	○ ترجمه کلیدواژه‌ها به زبان قرآن
۲۷	○ عرضه کلمات عنوان به «المعجم المفهرس»
۲۸	○ اهمیت پایبندی به کلیدواژه‌ها
۳۳	۲. آماده‌سازی اوراق اولیه تحقیق موضوعی
۳۴	۳. نگارش صفحه عنوان و ثبت گزارش آغاز تحقیق
۳۵	○ نمونه اول:
۳۵	○ نمونه دوم:
۳۵	۴. تدارک فهرست آیات اصلی
۳۷	○ نمونه اول: جنگ از دیدگاه قرآن
۳۹	○ نمونه دوم: عبرت در قرآن

۴۰. یادآوری‌ها و توصیه‌ها.....
۴۳. تدارک فهرست سیاق‌ها.....
۴۴. تقسیم کلام الله مجید به ۵۵۵ واحد موضوعی (رکوعات یا سیاق‌های قرآنی).....
۴۹. یادآوری‌ها و توصیه‌ها.....
۵۰. ثبت آمار و ارقام مربوط به کاربرد کلید واژه‌ها در قرآن مجید.....
۵۰. نمونه نخست:.....
۵۱. نمونه دوم:.....
۵۲. نمونه سوم:.....
۵۳. فهرست سیاق‌های قرآنی.....
۶۳. فصل دوم: مراحل تهیه متن کامل آیه اصلی با ذکر شماره ردیف و نشانی آن.....
۶۳. ۱. نگارش متن کامل آیه اصلی با ذکر شماره ردیف و نشانی آن.....
۶۴. ۲. تلاوت مکرر آیه.....
۶۵. ۳. بررسی مفاهیم آیه.....
۶۶. یادآوری‌ها و توصیه‌ها.....
۷۲. ۴. یادداشت سؤالات.....
۷۲. یادآوری‌ها و توصیه‌ها.....
۷۳. ۵. بررسی مفاهیم آیه در سیاق آن.....
۷۵. یادآوری‌ها و توصیه‌ها.....
۸۵. ۶. یادداشت نظم‌ها و هماهنگی‌ها.....
۸۶. پایانی آیات.....
۸۶. تعداد و شماره آیات.....
۸۶. تعداد فرازهای آیات.....
۸۶. موقعیت کلید واژه در آیه اصلی.....
۸۶. موقعیت آیه اصلی در سیاق.....

۸۷	○ موقعیت سیاق در سوره
۸۷	○ موقعیت سوره‌ها در قرآن
۸۷	○ موضوعات جنبی مطرح شده در کنار موضوع اصلی
۸۸	۷. توصیه‌های تکمیلی
۸۸	○ به خاطر سپاری مفاهیم و سؤالات
۸۸	○ از برگردن آیات اصلی
۸۸	○ دست نزدن به ترکیب دست‌نویس تحقیق
۸۹	۸. بازنگری سرتاسری مفاهیم
۸۹	○ اضافه کردن مفاهیم جدید
۸۹	○ تکمیل مفاهیم قصه
۸۹	○ بازنگری در علائم نوشتاری
۹۰	○ تفکیک مفاهیم درست از نادرست
۹۰	○ ارجاع مفاهیم مختلف به یکدیگر
۹۱	○ ارجاع سؤالات و پاسخ‌ها به یکدیگر
۹۱	۹. مراجعه به متون تفسیری
۹۱	○ یادآوری‌ها و توصیه‌ها
۹۳	فصل سوم: شیوه‌های گسترش یا فشرده‌سازی تحقیق
۹۳	۱. راه‌های گسترده‌سازی تحقیق‌های موضوعی
۹۳	○ تحقیق درباره واژه‌های مترادف با کلمات کلیدی
۹۴	○ تحقیق موضوعی درباره کلماتی که در مسیر مطالعه و تحقیق قرار گرفته‌اند
۹۶	○ بررسی آیات اصلی با ملاحظه جایگاه آن‌ها در سیاق سرتاسری سوره‌هایشان
۹۹	۲. راه‌های فشرده کردن تحقیق‌های موضوعی
۹۹	○ تحقیق موضوعی در محدوده حزب مفصل
۱۰۱	○ بررسی کلی آیات قبل از آیه اصلی

- یادآوری‌ها و توصیه‌ها ۱۰۲
- مطالعه موضوعی به جای تحقیق موضوعی ۱۰۴
- فصل چهارم: راهکارهای تدوین و تألیف ۱۰۷**
- ۱. از مطالعه و تحقیق تا تدوین و تألیف ۱۰۷
- ۲. تدارک و طراحی عناوین بخش‌ها و فصل‌ها ۱۰۸
- ۳. شناسه‌گذاری مفاهیم ۱۱۰
- یادآوری‌ها و توصیه‌ها ۱۱۲
- ۴. نگارش دست‌آوردهای مطالعه و تحقیق ۱۱۴
- ۵. کارگاه‌ها و کلاس‌های تحقیق موضوعی در قرآن کریم ۱۱۵
- فصل پنجم: نمونه‌هایی از تحقیق موضوعی در قرآن کریم ۱۱۷**
- ۱. موضوع اول: یتیم در قرآن ۱۱۷
- نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی ۱۱۹
- یادآوری‌ها و توصیه‌ها ۱۳۸
- تدوین و تألیف ۱۳۸
- نمونه عملی تدوین و تألیف مقاله با استفاده از دست‌آوردهای تحقیق ۱۴۰
- ۲. موضوع دوم: توکل در قرآن ۱۵۳
- نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی ۱۵۶
- ۳. موضوع سوم: سیمای منافقان در قرآن ۱۶۶
- نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی ۱۶۸
- یادآوری‌ها و توصیه‌ها ۱۸۲
- ۴. موضوع چهارم: عمران در قرآن ۱۸۳
- نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی ۱۸۷
- ۵. موضوع پنجم: مدیریت در قرآن ۱۹۶
- نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی ۲۰۱

۲۰۹	۶. موضوع ششم: شفا در قرآن
۲۱۰	○ نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی
۲۱۶	۷. موضوع هفتم: نماز در قرآن
۲۲۱	○ نمونه‌های عملی نحوه نگارش اوراق مفهوم‌یابی
۲۲۹	خاتمه
۲۳۱	طرح جامع آموزش زبان قرآن
۲۳۵	سوره‌شناسی یا قرآن‌شناسی تفصیلی
۲۳۹	تفسیر سوره‌شناختی آیات
۲۴۱	کتاب‌نامه

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين.
والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله الطاهرين.

مطالعه و تحقیق موضوعی در قرآن مجید، به رغم ارزش و اهمیت فوق العاده‌ای که دارد و نیاز مبرمی که در زمینه فهم قرآن به آن احساس می‌شود، به‌خاطر مشکلاتی که همواره با آن‌ها مواجه بوده است، جایگاه تعیین کننده خود را در میان ما، آن‌چنان که شایسته است، بازنیافته است.

مشکل نخست، آن است که وقتی موضوعی برای ما مطرح می‌شود، نمی‌دانیم که آیا - اصولاً - قرآن کریم به این موضوع پرداخته است یا نه و حتی در بیشتر موارد - بی آن‌که کوشش و جست و جویی کرده باشیم - تحت تأثیر گفته‌ها و شنیده‌ها، تصور و پیش فرضمان آن است که این گونه مسائل و موضوعات، در قرآن کریم مطرح نشده‌اند و اصولاً پرداختن به آن‌ها از حیطة رسالت قرآن خارج است. وقتی هم که مطمئن می‌شویم، موضوع مورد نظرمان در قرآن مطرح شده است، باز هم متحیریم و نمی‌دانیم که به کدام آیات یا سوره‌های قرآن مراجعه کنیم و با چه ملاک و معیاری، آیات مرتبط با موضوعمان را بازشناسیم.

در بسیاری از موارد - بی آن‌که کلید واژه خاصی در دست داشته باشیم - به سراغ قرآن می‌رویم و قرآن کریم را از آغاز تا پایان ورق می‌زنیم و مطالعه

می‌کنیم، تا شاید به این ترتیب آیاتی راجع به موضوع تحقیقمان پیدا کنیم؛ اما اغلب، میانه راه - بی آن‌که به مطلوب خود دست یابیم - خسته و ناکام منصرف می‌شویم. در بسیاری موارد نیز، با شمار انبوهی از آیات رویاروی می‌شویم و سرگشته و حیران، توان از کف داده، از نیمه راه بازمی‌گردیم.

مثلاً وقتی می‌خواهیم موضوع «آزادی در قرآن» را تحقیق کنیم، با اشتیاق فراوان، قرآن را مطالعه می‌کنیم و پس از مدتی در می‌یابیم که هیچ آیه‌ای مستقیماً به موضوع ما مربوط نمی‌شود. از سوی دیگر، ممکن است تمامی آیات را به طور غیر مستقیم مرتبط با آزادی بباییم. نتیجه در هر دو حال یکسان است، زیرا در صورت نخست، با این اعتقاد که این قبیل موضوعات را در جای دیگری باید جست و جو کرد، ذهن را به روش و تحقیق را رها خواهیم ساخت، و در صورت دوم، در میان انبوه آیات سرگشته و حیران خواهیم شد و تمامی آیات اعتقادی، اخلاقی، قصص قرآن و حتی آیات باطنی به آسمان، زمین، کوه، دریا و جز آن را، به گونه‌ای وسوسه‌کننده مرتبط با آزادی خواهیم یافت، و میان یافته‌ها و بافته‌های خود سردرگم خواهیم شد و آن سان که باید و شان، به نیاج مطمئن، آرامش بخش و قانع کننده دست نخواهیم یافت.

مشکل دوم، این است که پس از یافتن آیات موردنظر - به هر طریقی که هست - ملاک و معیار مشخصی برای تنظیم و طبقه‌بندی آن‌ها در دست نداریم و نمی‌دانیم تحقیق را از کدام آیه آغاز کنیم و با کدام یک پایان دهیم. فقدان این معیار در اغلب تحقیقات موضوعی انجام شده به روشنی محسوس و مشهود است.

مشکل سوم، این است که نمی‌دانیم با این آیات منتخب و طبقه‌بندی شده، چگونه برخورد کنیم و با طی کدام مراحل و با تقید به کدام اصول و قواعد، از لطایف و دقایق و اشارات آن‌ها در ارتباط با موضوع مورد علاقه خود بهره‌جوییم. غالباً در آغاز کار به ترجمه‌ها و تفاسیر مراجعه می‌کنیم و به این ترتیب از ارتباط مستقیم با آیات و مفهوم‌یابی بی‌واسطه از آن‌ها محروم می‌مانیم، و درست

راهی را می‌رویم که آن ترجمه‌ها و تفاسیر رفته‌اند؛ از این رو، به مطالب جدید، پاسخ‌های روشن، نتایج عملی و کاربردی و راهبردهای دقیق در ارتباط با موضوعمان - آن‌چنان که انتظار داریم - دست نمی‌یابیم و به تدریج انگیزه خود را درباره تدبیر فعال و تحقیق موضوعی در قرآن کریم از دست می‌دهیم.

این مشکلات و امثال آن‌ها موجب شده‌اند که راه تحقیق موضوعی در قرآن کریم به روی سیل مشتاقان معارف قرآنی، بسته گردد و این نیاز اساسی نسل معاصر در زمینه فهم قرآن هم‌چنان بی‌پاسخ بماند.

فصل‌های پنج‌گانه این کتاب، عمدتاً به منظور حل این گونه مشکلات و هموارسازی راه تحقیق موضوعی در جامعه اسلامی تدارک شده‌اند. اما آنچه ذکر آن در این مقدمه لازم است، تفاوت دو مقوله تفسیر و تدبیر است که در اذهان عمومی، معمولاً به حساب یک‌گانه شده و یک پدیده انگاشته می‌شوند.

توضیح این‌که: اغلب تصور می‌شود کسی که خود عالم و مفسر نیست، تنها از مجرای تفاسیر و با واسطه مفسران می‌تواند با معانی قرآن مرتبط شود. به خاطر همین تصور نادرست، کمتر کسی جرئت می‌کند خود مستقیماً از آیات قرآن برداشت کند و در آن‌ها تدبیر نماید؛ حتی فرهیختگان و دانش‌جویان ما نیز اغلب بر همین باورند؛ در حالی که امام خمینی رحمته‌الله در این ارتباط می‌فرمایند:

یکی دیگر از حُجُب که مانع از استفاده از این صحیفه نورانی است، اعتقاد به آن است که جز آن که مفسرین نوشته و یا فهمیده‌اند، کسی را حق استفاده از قرآن شریف نیست، و تفکر و تدبیر در آیات شریفه را با تفسیر به رأی - که ممنوع است - اشتباه نموده‌اند و به واسطه این رأی فاسد و عقیده باطله، قرآن شریف را از جمیع فنون استفاده، عاری نموده و آن را به کلی مهجور نموده‌اند. در صورتی که استفاده اخلاقی و ایمانی و عرفانی به هیچ وجه مربوط به تفسیر نیست تا تفسیر به رأی باشد. مثلاً، اگر کسی از کیفیت مذاکرات حضرت موسی با خضر و کیفیت معاشرت آن‌ها و شدت رحال حضرت موسی، با آن

عظمت مقام نبوت، برای به دست آوردن علمی که پیش او نبوده و کیفیت عرض حاجت خود به حضرت خضر - به طوری که در کریمه شریفه ﴿قُلْ أَتَبِعُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا﴾ مذکور است - و کیفیت جواب خضر و عذرخواهی‌های حضرت موسی، بزرگی مقام علم و آداب سلوک متعلم با معلم را که شاید بیست ادب در آن هست، استفاده کند، این چه ربط به تفسیر دارد، تا تفسیر به رأی باشد؟! و بسیاری از استفادات قرآن از این قبیل است، و در معارف، مثلاً اگر کسی از قول خدای تعالی: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ که حضر جمیع محامد و اختصاص تمام اثنبه است به حق تعالی، استفاده توحید افعالی کند و...، این چه مربوط به تفسیر است تا اسمش تفسیر به رأی باشد یا نباشد؟! الی غیر ذلک، از اموری که از لوازم کلام استفاده می‌شود که مربوط به تفسیر به هیچ وجه نیست.

هم‌چنان که ملاحظه می‌شود، حضرت امام علیه السلام میان تفسیر و تدبیر تفکیک کرده و چندین بار خاطر نشان می‌کنند که نباید میان این دو خلط کرد. تفسیر شاخه‌ای از علوم اسلامی است که تعریف و ویژگی‌های خاص خود را دارد، و تنها کسی حق دارد با عنوان «مفسر» به تفسیر قرآن بپردازد که شرایط و مقدمات لازم را داشته باشد و به علوم خاصی - که برخی آن‌ها را تا بیست علم برشمرده‌اند - مجهز باشد. پرواضح است که اگر کسی بدون داشتن مقدمات لازم درصدد تفسیر قرآن برآید، دچار تفسیر به رأی خواهد شد. اما تدبیر و تفکر در آیات قرآن، واجب و وظیفه همگانی است که قرآن کریم به آن فراخوان عمومی داده است و همگان نه تنها حق دارند، بلکه باید، در آیات الهی تأمل و تدبیر نمایند و از آن‌ها - همان‌گونه که حضرت امام علیه السلام بر آن تصریح و تأکید کرده‌اند - نکته و درس بگیرند و «استفاده» کنند.

از همین روی، در این روش، همه جا تعبیر «تحقیق موضوعی» به کار رفته است نه «تفسیر موضوعی»، چرا که آذهان عمومی با شنیدن کلمه «تفسیر» اغلب به روش‌های مختلف و رایج در تفسیر قرآن معطوف می‌شود و ممکن است چنین تصور شود که این روش نیز، مخصوص مفسران می‌باشد و اهل خاص خود را می‌طلبد.

«تحقیق» در این جا یعنی تدبیر و جست و جو در آیات قرآن که مراحل و اصول خاصی برای آن ترسیم شده است و هر کسی می‌تواند با رعایت آن‌ها به تحقیق موضوعی در قرآن بپردازد.

گفتنی است، مراجعه به تفاسیر و بهره‌مندی از آثار گران‌قدر مفسران، خود یکی از مراحل این روش تحقیق می‌باشد، و چنین نیست که شخص محقق در روند تحقیق خود از دست‌آوردهای گران‌قدر مفسران بی‌نیاز و بی‌بهره بماند. اما آنچه در وهله نخست حایز اهمیت است، تدبیر و دقت در آیات قرآن و مفهوم‌یابی مستقیم و بی‌واسطه از آن‌هاست. یعنی شخص محقق ابتدا خود - بدون هر گونه اثرپذیری از نظریات مفسران عظام - باید بکوشد از آیات قرآن مستقیماً نکته‌یابی و مفهوم‌یابی کند. پس از طی این مرحله، هم می‌تواند و هم بسیار شایسته است که در حد امکان از تفاسیر مختلف بهره‌مند گردد.

یکی از مهم‌ترین عوامل مهجوریت قرآن و بیگانگی مسلمانان از قرآن و انس نداشتن مسلمین با کلام‌الله، همین ارتباط مستقیم نداشتن مردم با آیات و عبارات قرآنی و معانی و مضامین آن‌هاست. به عکس، در دو - سه دهه اخیر، بسیار بوده‌اند کسانی که در پرتو همین روش تحقیق، به محض ارتباط مستقیم با چند آیه و دریافت نکاتی ناب و برجسته از آن‌ها، با قرآن انس گرفته و با آن تجدید عهد نموده‌اند.

حضرت امام رحمته‌الله در جای دیگری می‌فرمایند:

... یک مطلب مهمی را باید در نظر بگیری که با توجه به آن راه استفاده از کتاب شریف، بر تو باز شود و ابواب معارف و حکم بر قلبت مفتوح گردد، و

آن، آن است که به کتاب شریف الهی، نظر تعلیم داشته باشی و آن را کتاب تعلیم و افاده بدانی و خود را موظف به تعلم و استفاده بدانی و مقصود ما از تعلیم و تعلم و افاده و استفاده، آن نیست که جهات ادبیت و نحو و صرف را از آن تعلیم بگیری، یا حیث فصاحت و بلاغت و نکات بیانیه و بدیعیه از آن فرا گیری، یا در قصص و حکایات آن به نظر تاریخی و اطلاع بر امم سالفه بنگری؛ هیچ یک از اینها داخل مقاصد قرآن نیست و از منظور اصلی کتاب الهی به مرحله دور است.

و این که استفاده ما از این کتاب بزرگ بسیار کم است، برای همین است که یا به آن نظر تعلیم و تعلم نداریم - چنانچه غالباً این طوریم - ... و یا اگر نظر تعلیم و تعلم داشته باشیم، با نکات بدیعیه و بیانیه و وجوه اعجاز آن، و قدری بالاتر، جهات تاریخی و سبب نزول آیات و اوقات نزول و مکی و مدنی بودن آیات و سور و اختلاف نزول و اختلاف مفسرین از عامه و خاصه و دیگر امور عرضیه خارج از مقصد که خود آن را موجب «احتجاب» از قرآن و غفلت از ذکر الهی است، سر و کار داریم. بلکه مفسرین بزرگ ما نیز، عمده هم خود را صرف در یکی از این جهات یا بیشتر کرده و بابت تعییمات را به روی مردم مفتوح نکرده‌اند.

برگردیم سر اصل مطلب. انتخاب عنوان «تحقیق» به جای «تفسیر» در این نوشتار، از این روست که مسیر و روش این گونه بحث و تأمل در قرآن، از سایر روش‌ها و مسیرها - که اغلب، به تعبیر حضرت امام علیه السلام به قرآن نظر تعلیم و تعلم ندارند - جدا گردد و چنین تصور نشود که در این روش نیز - همچون روش‌های مختلف تفسیری - به همان مباحث رایج در تفاسیر دوره‌ای و موضوعی قرآن کریم و با همان روی کردها و انگیزه‌های مطرح شده در کلام حضرت امام پرداخته خواهد شد.

با توجه به نمونه‌های تحقیق موضوعی که در فصل پنجم ارائه شده‌اند، تفاوت ماهوی و اساسی آن‌ها با مباحث رایج در تفاسیر به خوبی معلوم می‌شود، و هر خواننده‌ای تصدیق می‌کند که لازمه دریافتن این نکته‌ها و استنباط این پیام‌ها و درس‌ها از آیات، تسلط و احاطه بر قرآن و تحصیل علوم مختلف اسلامی و امثال آن نیست، بلکه هر کسی می‌تواند - هرچند با استمداد از کتب لغت و مفردات و مانند آن - ابرهای باران‌زای آسمان بی‌پایان قرآن را بر زمین تشنه وجودش بیاراند و به ظرایف، دقایق، اشارات و لطائف بی‌انتهای قرآنی در رابطه با موضوع خود دست یابد.

در جلسات متعدد تحقیق موضوعی که با حضور دانش آموزان، دانشجویان و حتی افرادی که به عنوان «عوام» معروفند، تشکیل شده است، به طور محسوس این استعداد نهفته در آن ظهور کرده و به نکته‌ها و یافته‌های قرآنی بسیاری راه یافته‌اند؛ افرادی که تا آن هنگام مجال برای تدبیر در قرآن نیافته بودند و هیچ‌گاه تصور نمی‌کردند که بتوانند روزی بدین واسطه، با آیات خداوند گفت و گو کنند و مضامین قرآنی را مفهوم‌یابی کنند و از آن‌ها نکته بردارند، در پرتو همین جلسات و مجال تدبیر فعال که یافته بودند - بنا به تمنا خود ایشان - نزول وحی را در حد خودشان، تجربه کرده، و قرآن را در زندگی خود - با غرور و ناظر دیدند.

روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم در پی آن است که باب تدبیر و تحقیق در قرآن را - که به تعبیر حضرت امام علیه السلام قرن‌هاست به روی بیشتر مردم مسدود شده است - تا جای ممکن به روی همگان بگشاید، تا گروه‌های مختلف مردم، فوج فوج به باغ‌ها و بوستان‌های زیبای قرآن درآیند و به تناسب ذوق و نیازشان از میوه‌های رنگارنگ شاخسارهای درهم‌تنیده آن با دستان خویش خوشه‌چینی کنند. در جریان مفهوم‌یابی از آیات، معمولاً - از همان آغاز - این سؤال پیش می‌آید که: مبدا این برداشت‌های ما نادرست و مصداق تفسیر به رأی باشد؟! از این رو، بسیاری از ما ممکن است به خاطر این که در دام تفسیر به رأی نیفتیم، از همان ابتدا هیچ‌گاه در صدد نکته‌یابی از آیات برنیاییم.

به راستی، تمامی کسانی که در طول تاریخ به کشفیات علمی پرداخته‌اند و ما امروزه در سراسر زندگی‌مان مدیون آنان هستیم، اگر تحت تأثیر همین سؤال و احتمال که «مبادا اشتباه کنیم»، دست به هیچ کشف و آزمایشی نمی‌زدند، آیا تاکنون سرنی از اسرار عالم کشف شده بود؟!

تدبر در آیات خداوند نه تنها اشکالی ندارد، بلکه تکلیف و وظیفه همگانی است که قرآن کریم به آن فراخوان عمومی داده است: ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾^۱. این آیه هرگز خطاب به علما و دانشمندان نیست، زیرا همه مردم را مخاطب قرار داده و «قلب» را تنها پیش نیاز تدبر اعلام کرده است. خداوندی که به لطف خود ما را به تدبر فراخوانده است، خود او نیز دست‌گیرمان خواهد بود. ما را از خطا و اشتباه مصون خواهد داشت: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾^۲ است، چه جهادی بالاتر از جهاد در راه فهم کتاب خداست؟!^۳

اگر هم بر فرض در استنباط یکی از «فاهیم» خطا کنیم، نه آسمان به زمین می‌آید، و نه زمین به آسمان می‌رود و نه اسلام و قرآن به خطر می‌افتند، بلکه به مرور، یا خودمان در ادامه تحقیق، با بررسی سایر آیات، «خطایمان پی می‌بریم، یا تحقیقمان را به کسی که آگاه‌تر از ماست ارائه می‌دهیم تا ما را به خطایمان واقف کند و یا این‌که بعداً دیگران با تحقیقات خود نقائص تحقیق ما را تکمیل و خطاهایمان را تصحیح می‌کنند.

مهم آن است که با قلب بدون «زیغ»، به سراغ قرآن برویم و خالصانه ابرهای پربرکت و باران‌زای آیات الهی آن را بر زمین تقطیده و خشکیده وجودمان به بارش درآوریم. فرق تدبر با تفسیر به رأی در همین جاست. نباید این دو را به

۱. محمد، آیه ۲۴.

۲. عنکبوت، آیه ۱۹.

۳. المیزان، ج ۱، ص ۹.

حساب هم گذاشت. تفسیر به رأی یعنی این که با غرض خاصی به سراغ قرآن برویم و عقاید خودمان را بر کتاب خدا تحمیل کنیم و بافته‌های ذهنمان را به نام قرآن عرضه کنیم. تفسیر به رأی، حرف در دهان قرآن گذاشتن است، و تدبیر، حرف از دهان قرآن برداشتن. تفسیر به رأی «بافتن» است، اما تدبیر «یافتن». این یکی دست پخت خود را بر سر سفره قرآن خوردن است، آن یکی بر سر سفره پر از غذاهای رنگارنگ قرآن نشستن و آرام آرام لقمه برداشتن. بنابراین - همان گونه که حضرت امام علیه السلام می‌فرمایند - نباید میان این دو خلط کنیم و خودمان و دیگران را از این خوان گسترده پر نعمت، این گونه، محروم سازیم.

مع الوصف - همان چنان که در نمونه ارائه شده نیز مشاهده می‌شود - می‌توانیم با اضافه کردن عباراتی همچون گویی، چه بسا، شاید، به نظر می‌رسد و...، در ابتدای مفاهیمی که در صحت آن‌ها تردید داریم، یا بهتر و دقیق‌تر از آن با درج علامت سؤال داخل پرانتز در آخر این سبیل منظره‌ها، خیال خودمان را از شائبه هرگونه تفسیر به رأی راحت کنیم.

باید در نظر داشت که در جریان تدبیر، همین مجموعه سعی‌ها و خطاهاست که ما را با قرآن مأنوس می‌کند، نه فقط یافته‌های صحیح. هر چنان که دانشمند علوم طبیعی وقتی در مورد پدیده‌ای تحقیق می‌کند و بعد از مدت‌ها با آن پدیده مأنوس می‌گردد، شکی نیست که او در این آنس که با آن پدیده حاصل کرده است، مدیون تمامی سعی‌ها و خطاهایی است که داشته است و نمی‌توان گفت که صرفاً یافته‌های صحیح و موفقیت‌آمیز او موجب شده است تا او با آن پدیده مأنوس گردد. بنابراین، در روند تدبیر در قرآن و انس با آن، ارزش و نقش یافته‌های درست و نادرست، یا تردیدآمیز، یکسان است.

گفتنی است، تحقیق موضوعی در قرآن کریم، از آن جا که ما را خالصانه در محضر پرنور قرآن می‌نشانند و انس و ارتباط مستقیم ما را با قرآن، بسیار افزون می‌کند، ضربه مهلکی برای شیطان به شمار می‌آید و برای شیطان بسی سخت و

جان‌کاه است که جوان مسلمان در محضر کلام پروردگارش بنشیند و مخلصانه ابرهای انبوه رحمت و شفای قرآن را بر زمین تشنه قلب و وجود خود بباراند. از این رو، به هر طریقی که هست - از جمله القای این قبیل شبهات و وسوس‌های بی‌اساس - می‌کوشد تا ما را از این سفره گسترده آسمانی محروم نماید و این تکلیف الهی، واجب شرعی و فریضة همگانی را که بارها در لسان قرآن و حدیث مورد تأکید قرار گرفته است، به دست فراموشی بسپارد.

در پایان لازم است از تمامی عزیزانی که ما را در تهیه و تدارک این مجموعه، به هر نحو، یاری کردند، صمیمانه قدردانی و سپاس‌گزاری کنیم. امید است که این کوشش نیز مورد رضایت خداوند متعال و رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) قرار گیرد.

رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنَبْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ. رَبَّنَا لَا تَجْعَلْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ حِكْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ.

تهران - رجب المرجب ۱۴۳۲ = خرداد ۱۳۹۱ - مؤلفان

lessanima@gmail.com

hosseyn114m@gmail.com